

SHAYXONTOHUR TUMANI TOPONIMLARINING O‘RGANILGANLIK DARAJASI

Nizomov Asror

Geografiya fanlari nomzodi dotsent

Rashidova Nargiza

O‘zbekiston Milliy Universiteti Geografiya va tabiiy resurslar fakulteti Amaliy geografiya (sohalar bo‘yicha) mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shayxontohur tumani toponimlarining o‘rganilish davrlari, shayxontohur tumani toponimlarini o‘rgangan olimlar va ularning asarlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: geografik o‘rni, oykumena, Chochiston, Tosh minora, topografiyasi, xandaqlar, tor ko‘cha, berk ko‘cha.

LEVEL OF STUDY OF TOPONYMS OF SHEIKHANTOHUR DISTRICT

Abstract. This article describes the periods of study of the toponyms of the Shaykhontohur district, scientists who studied the toponyms of the Shaykhontohur district, and their stories.

Key words: geographical location, oikumena, Chochistan, Stone tower, topography, trenches, narrow street, dead end.

Qadimgi manbalarda yaxlit Toshkent shahri xususida bir qancha ma’lumotlar keltiriladi. Ammo aynan Shayxontohur tumani toponimlarining tavsifini XX asrning boshlarida yozilgan ilmiy manbalarda qayd etilganligini ilg‘ashimiz mumkin.

Shu boisdan Shayxontohur tumani toponimlarini o‘rganish davrlarini 3 bosqichda tahlil etishga imkon tug‘diradi.

1. Eng qadimgi davrlar. Ushbu bosqichga eng qadimgi davrlardan XIX asrning boshlariga qadar vaqt davomida yoritilgan manbalar mansubdir.

Toshkent haqidagi ilk yozma ma’lumotlar milodning dastlabki asrlariga to‘g‘ri keladi. Chunonchi, shaharning geografik o‘rniga oid ma’lumotlar yunon olimi Klavdiy Ptolemeyning “Geografiyadan qo‘llanma” asarida uchraydi. Ptolemey bu asarida Yer sharining obod qismini, ya’ni oykumenani 26 xaritada tasvirlagan. Shu xaritalardan birida O‘rta Osiyo va uning atrofidagi o‘lkalar ko‘rsatilgan. Ana shu xaritada Xitoyga boradigan savdo yo‘li ustida, Yaksart (ya’ni, Sirdaryo) xavzasining sharqida Terri

Lapideya degan joy ko'rsatilgan. Olimlar ana shu yunoncha nomni "Toshqo'rg'on" deb tarjima qilib, Toshkentga nisbat berganlar.

Toshkent shahrining nomi yozma manbalarda Choch, Chochiston, Shosh, Shoshkent shakllarida uchraydi. Choch so'zi ham so'g'd tilida "tosh" demakdir. Shosh esa Choch nomining arabcha shaklidir. Choch yoki Shosh deganda Toshkent hamda uning atroflari tushunilgan.

X asrda noma'lum muallif tomonidan fors tilida yozib qoldirilgan "Xudud ul-olam" ("Olam chegaralari") asarida bunday deyiladi: "Choch katta viloyat, xalqi jangovar, boy va saxiydir. U yerda o'q-yoy tayyorlanadi. Binkat - Chochning poytaxti. Bu katta shahar, ayni vaqtda podshohning qarorgohidir".

Arabinavis olimlardan Istaxriy, Ibn Xavkal, Mukaddasiy va boshqalar (IX-X asrlar) Shosh viloyati haqida yozganda uning markazi Binkat shahri deb ko'rsatganlar. Binkat hozirgi Eskijuva va Chorsu oralig'ida bo'lgan. Binkat nomi forscha bulib, "ko'rimli shahar" demakdir (bin -ko'rinish, ko'zga tashlanish, kat - so'g'dcha "shahar, qishloq, manzilgoh" degan ma'noni bildirgan).

Buyuk olim Abu Rayxon Beruniy o'zining "Qonuni Mas'udiy" asarida "Binkat - bu Shoshning poytaxti, turkiy tilda "Toshkand", yunonchadan arabchaga tarjima qilsang - "Burj al-xijora" ("Tosh minora") deb yozgan. Beruniyning so'zlarini boshqa olimlar ham tasdiqlagan. Masalan, buyuk tilshunos Maxmud Qoshg'ariy o'zining "Devonu lug'oti turk" asarida "Tarkan - Shoshning nomi, uning asl nomi Toshkand - toshdan qurilgan shahar demakdir", deb yozgan. Demak, poytaxtimiz nomining "Toshkent" shakli birinchi bor Beruniy asarlarida uchraydi va shahar boshqa nomlar bilan ham atalgan, nihoyat hozirgi nomi g'olib chiqqan. Toshkent haqida ozmi-ko'pmi ma'lumotlar 14-19-asrlarda O'rta Osiyoning siyosiy, xarbiy va madaniy hayotidan aks etuvchi asarlarda qayd etilgan.

2. XIX-XX asrlarni o'z ichiga olgan davr. Bu davrda ko'proq rus olimlarining va qisman mahalliy tadqiqotchilarning ilmiy ishlari kiritiladi.

Toshkentning XIX-asr tarixi, topografiyasi (geografiyasi), jumladan uning toponimlari haqida ma'lumotlar toshkentlik muarrix Muxammad Solixning "Тарихи жадидаи Тошканд" ("Toshkentning yangi tarixi") asarida uchraydi. Qo'lyozma fors tilida bitilgan bo'lib, Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

Asar asli Toshkent viloyati tarixi bo'lib, muallif shahar tarixini butun o'lkada kechgan voqealar bilan birgalikda yoritgan. Toshkent shahrining tarixi va toponimiyasiga oid ancha mukammal ma'lumotlarni O'rta Osiyoni Rossiya bosib olgandan keyingi davrdagi rus mualliflaridan Ye.T.Smironov (Древности в окрестностях Ташкента, 1895), A.Mayev (Азиатский Ташкент, 1876)

A.I.Dobrosmislov (Ташкент в прошлом и настоящем, 1912), N.Likoshin (Полжизни в Туркестане, 1922), A.Shishov (Сарты, 1911) kabilar asarlaridan topish mumkin.

Poytaxtimizning joy nomlari, xususan, mahalla va mavzalarining nomlari 1920-yillardan olimlarning e'tiborini jalb qila boshladi. N.G.Mallitskiyning "Ташкентские махалля и мавзе" - ("V.V.Bartald" to'plamida, T., 1927), V.Shishkinning "О названиях ташкентских махалля" (Бюллетени Ташкентского новгородского исполкома), M.E.Massonning "Прошлое Ташкента" (1954) kitobida, F.Azadayevning "Ташкент во второй половине XIX века" (1959), Yu.A.Sokolovning "Ташкент, Ташкентцы и Россия" kitobida (1965), Yu.F.Buryakovning "Историческая топография Ташкентского оазиса" (1975), O'zbekiston snlar Akademiyasi Arxeologiya instituti tomonidan tayyorlangan "У истоков древней культуры Ташкента" (1982) kabi asarlarda, shuningdek, "Toshkent" ensiklopediyasida (1992) Toshkent va uning yon-veridagi xilma-xil ob'ektlarning nomlari, ularning kelib chiqishiga doir qiziqarli ma'lumotlar bor.

Toshkent ichidagi tabiiy va madaniy ob'ektlar nihoyatda xilma-xil, ular shahar tarkib topgan davrdan tortib hozirgi kungacha paydo bo'lgan, bir qanchalari esa yo'qolib ketgan. Toshkent shahar devorlari, tashqi istehkomlari, xandaqlari, darvozalari, kabristonlari, masjid-madrasalari, ariq-zovurlari, buloq va hovuzlari, maydonlari, maxilla mavzolari, bozor-rastalari, bog'u-xiyobonlari bilan mashhur bo'lgan. Masalan, XIX-asrning 30-40-yillarida Toshkentda 12 darvoza, 40 ga yaqin qabriston, 150 masjid, 26 Madrasa, 5 mingga yaqin do'kon, 200 dan ziyod mahalla, 500 chamasi hovuz, 1500 bozor-rasta, ikki yuzga yaqin mavze (shaxar chetlaridagi bog'-xovluli maxallalar) bo'lgan.

Ko'l qurisa ham nomi qoladi. Ana shu ob'ektlarning aksari qismi yo'qolib ketgan bo'lsa ham xalq xotirasida qo'lyozmalarda va boshqa yodnomalarda ularning nomlari saqlanib qolgan.

Xozir poytaxtimizda katta-kichik ko'chalarning nomlari bir yarim mingdan ortadi ko'cha-kuy shoxobchalari soni esa 3 mingdan oshadi, chunki, ko'cha ham, torko'cha ham, berkko'cha ham bir nom bilan atalgan xollar ko'p, masalan, bir ko'cha, bir torko'cha, bir berk ko'cha Abdulla Qahhor nomi bilan atalgan. Bundan tashqari torko'cha, berk ko'chalarning bir qanchalari 1-, 2-, 3- kabi nomerlar bilan atalgan hollar ham kam emas, masalan, T.Sodikov 1-, 2-, 3-ko'chalari. Ma'lumki, Toshkent XX-asrning boshlarigacha to'rt dahadan (ma'muriy xududiy birlikdan) iborat bo'lgan: Beshogoch, Ko'kcha, Sebzor, SHayxontoxur dahalari. Dahalar mahallalarga bo'lingan; 1865 yilda shaharda 140 mahalla bo'lgan, XX-asr boshlariga kelganda mahallalar soni 200 dan ortiq edi. Shaxar chetlarida har bir dahaga qarashli dala bog'

mahallalari - mavzelar bo'lgan. Masalan, Xasanboy, Oqqo'rg'on, Yunusobod, Mirobod, Chilonzor va boshqa mavzelar.

Tarixiy toponimlar o'tmish guvohlaridir. Toshkentning eski mahallalari nomlari esa shahar tarixining ajralmas qismidir. Toshkent shahrining XX-asr boshlaridagi mahalla va mavzelarining ro'yhati professor N.G. Mallitskiy tomonidan tuzilgan.

O'z-o'zidan ma'lumki, ro'yhat rus tilida tuzilgan. Biz uni O'zbekchalashtirdik. Nomlar ko'pchilikka tushunarli. Bu toponimlar shaharning tabiati, iqtisodiy, madaniy hayoti, aholisining ijtimoiy-qabilaviy tarkibi haqida ozmi-ko'pmi tasavvur beradi.

Toshkent past-baland xududda joylashgan. Shuning uchun ham poytaxtimiz "Yetti o'r, yetti qirdan iborat" deyilgan. Shunga ko'ra, shahar toponimiyasida tepa, jar, ko'prik so'zlaridan tarkib topgan nomlar ko'p uchraydi. Ruslarda xam "Yetti tepalikka qurilgan shahar" degan ibora, italyanlarda ham huddi shunga o'xshash matal bor. Demak, shahar ko'pincha strategik maqsadlarda past-baland joylarga qurilgan. Beltepa, Ganchtepa, Kuloltepa, Oltintepa, Uzuntepa, Uchtepa, Sho'rtepa kabi nomlar muayyan ma'noni anglatgan. Oqtepa bunday toponimlar orasida alohida ahamiyatga ega.

3. XX- asrning oxirlari va XXI asrning boshlarini qamrab oladi. Bunda ko'proq mahalliy tadqiqotchilarning Shayxontohur tumani toponimlari tog'risidagi tadqiqotlar kiritiladi.

Shayxontohur tumani toponimlarini ilmiy jihatdan tadqiq etilishi XX asrning boshlaridan rivojlanib bordi. Xususan N.G.Mallitskiy (1927 ctp 18) tomonidan "ТАШКЕНТКИЙ МАХАЛЛЯ И МАВЗЕ" asaridan Shayxontohur tumanining daxalari, mahallalari, mavzelari nomma-nom qayd etilgan. Jumladan Shayxontohur tumani dahalari, mahallalari 73 toponim (urbonim) misolida keltirilgan.

Shayxontohur dahasi mavzelari esa 27 ta toponim (urbonim) misolida tadqiq etilgan. Ushbu ma'lumot Shayxontohur tumani toponimlarining tarixiyliigi va toponim tarzidagi ahamiyatni o'rganishga o'ta zarur manba bo'lib xizmat qiladi. Chunki o'tgan qariyib 100 yil davomida ko'pgina toponimlarning Shayxontohur tumani misolida o'zgarib o'zgacha bo'lganligi, ayrimlari butunlay unitilganligi, ularning hozirgi holatiga solishtirgan holda tadqiq etish imkoniyati tug'iladi.

N.G.Mallitskiy tadqiqotlaridan keyin 1955-1960-yillarga qadar Toshkent shahar jumladan Shayxontohur tumani toponimlarini tadqiq etish ishlari qariyib to'xtab qoldi. Faqat ayrim manbalardagina Toshkent shahrini o'rganuvchi geograflar, iqtisodchilar, ekologlar tomonidan uning barcha tumanlari kabi Shayxontohur tumanining toponomik jihatdan ayrim xususiyatlariga tegishli ma'lumotlar umumiy tarzda yoritilishga muvaffaq bo'lgan.

1960- yillardan boshlab o'zbek tili va adabiyoti ilmiy tadqiqot institutining ilmiy xodimi Sh.Qodirova tomonidan Toshkent shahrining mikrotoponimlari lingvistik

nuqtai nazardan tadqiq etila boshladi. Bu borada uning “Toshkent mikrotoponomiyasining etimologik karakteristikasi” (1969) deb nomlanuvchi tadqiqoti o‘ta ahamiyatlidir. Ushbu asarda muallif Toshkent shahrining ko‘pgina mikrotoponimlari qatori aynan Shayxontohur tumani hududidagi ayrim mikrotoponimlar, ularning etimologiyasi xususida qiziqarli ma’lumotlar beradi. Sh.M.Qodirova (1970) tadqiqotlarning umumiy natijalari uning “МикроТОПОНИМЫ Ташкента” nomli filologiya fanlar nomzodi ilmiy darajasi olish uchun yoqlagan dissertatsiyasida o‘z aksini topgan va ushbu tadqiqot o‘zining ulkan ilmiy amaliy ahamiyati bilan qiziqarlidir.

1980-yili M.N.Ramazanova Toshkent viloyati toponimlarining lug‘ati ustida tadqiqotini yakunlab, “О славае топонимов Ташкентский области” nomli tadqiqotini e‘lon qildi. Ushbu tadqiqot garchand nafaqat Toshkent shahri mahallalari balki butun Toshkent viloyatini qamrab olgan bo‘lsada undan mavzuga tegishli bo‘lgan Shayxontohur tumani toponimlari xususida ham jiddiy tadqiqotlar mavjud edi.

1982-yil K.S.Shaniyazov Toshkent shahrining eng qadimgi tarixiy toponimlarini tadqiq etganligi borasidagi tadqiqotlarini chop eta boshladi, xususan uning “О историческим топониме Ташкента” (1982) nomli tadqiqoti qiziqarli ma’lumotlarni o‘z ichiga qamrab oladi.

Toshkent shahrining, jumladan, Shayxontohur tumanining qadimgi toponimlari tarixiy qo‘lyozmalar asosida ham tarixchilar, arxeologlar tomonidan izchil tadqiq etilishga kirishildi. Bu borada V.Bartold (1965), Y.G‘ulomov (1957), A.Muhammadjanov (1982) kabi mualliflarning jiddiy olib brogan tadqiqotlari o‘zlarining teran ilmiy asosga ega ekanligi va haqchilligi bilan ajralib turadi. Xususan, A.Muhammadjanovning “Toshkentning qadimgi nomlari” (1982) nomli tadqiqoti fikrimizning dalilidir.

Bunda Muhammadjonov Toshkent shahrining qadimgi nomlarini Choch, Chach, Shosh ko‘rinishlarini keltirar ekan, ularning barchasi Toshkent atamasining so‘g‘diy va arabcha transkripsiyalari asosida eramizning boshlari, o‘rta asrlarning Dastlabki davrlarida shakillanganligining yozma va arxeologik ma’lumotlar asosida takidlaydi.

XX asrning o‘rtalarida ayrim rus va mahalliy olimlar tomonidan toponimik tadqiqotlarning rivojlanib borishini ko‘ramiz. Jumladan E.M.Murzayev (1974) “Очерки топонимики” asari ko‘plab geografik joy nomlarigatori Toshkent toponimlari xususida ham so‘z yuritadi. Ammo olim bu borada ayrim og‘ish ishlarga ham yo‘l qo‘ygan. Xususan, Toshkent toponimining etimologiyasi E.M.Murzayev tomonidan Tadjkent tarzida noto‘g‘ri ifoda etiladi. Natijada Toshkent atamasining o‘zagi “Tosh” ko‘rinishidan “Tadj” ya’ni Tojikent-Tojiklar shahri degan mazmun ostida etimologik tahlil qilib Toshkent atamasining haqiqiy ko‘rinishiga zarba beradi

va natijada Toshkent atamasining etimologiyasi buziladi. Aslida, ushbu savolga X mutaffakkiri Mahmud Qoshg'ariy (1963) tugal javob bergan edi. Ushbu asarda xali 1000 yil oldinoq muallif Toshkent atamasi ikkita turkey "Tosh" va "Kent" o'zaklaridan tashkil topganligini haqli ravishda ko'rsatadi.

1960-yillardan e'tiboran professor H.Hasanov "Yer tili" (1977), "Geografik nomlar siri" (1985) kabi qator asarlari yuzaga keldi. H.Hasanov ko'pgina toponimlar etimologiyasi ilmiy asosida yoritir ekan, Toshkent atamasiga ham Mahmud Qoshg'ariy izidan borib real yondashgandi va bu atama ikkita turkiy o'zakdan iborat deya e'tirof etadi.

O'zbek toponimikasiga ulkan hissa qo'shgan S.Qorayev(1978), O'zbekiston viloyatlari toponimlari (Toshkent 2005) kabi asarlari bilan O'zbekiston hududiga xos ko'plab toponimlarning etimologik mazmunini ilmiy asosda ochib berishga muvaffaq bo'lgan. Uning asarlarida nafaqat Toshkent atamasi balki uning tumanlari, hatto ayrim mahallalari etimologiyasi to'g'risida ham batafil to'xtaladi. Ushbu nuqtai nazardan S.Qorayev Shayxontohur tumani atamasi haqidagi jo'yali fikrlari etiborga loyiqdir. Unda Shayxontohur tumani etimologik mazmuni Toshkentning 4 dahasidan biri Shayxontohur tumani urbonimi, Shayx Umar Bajtoniy o'g'li Shayx Xovandi Tohur (Janobi pok Shayx) ismli avliyo nomi bilan atalgan. Uning maqbarasi ham shu yerda joylashgan.

Toshkent toponimi xususidagi yana bir jiddiy tadqiqotlar professor M.T.Mirakmalov tomonidan amalga oshirilgan. Uning "Xalq tabiiy geografik terminlari" (2009) asarida bu borada qiziqarli fikrlar mavjud. Eng asosiysi uning O'zbekiston toponimlarining tabiiy geografik xususiyatlari va geografik lingvistika (Toshkent 2021) nomli geografiya fanlar doktori darajasini olish uchun yozgan dissertatsiyasida Toshkent toponimining etimologiyasi uning turli ko'rinishlari hatto ayrim Toshkent shahri, mahalla guzarlari xususidagi toponomik tadqiqotlari qiziqarli ilmiy natijalar beradi.

Shunday bo'lsada, Toshkent shahar Shayxontohur tumani xususida maxsus tadqiqotlar olib borilmagan va shu boisdan Toshkent shahar Shayxontohur tumani toponimlari xususidagi "Shayxontohur tumani toponimlari va ulardan maktab geografiya darslarida foydalanish" mavzusidagi tadqiqot muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Shu tariqa ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Toshkent shahar Shayxontohur tumani toponimlari geografiyasi maxsus tarzda tadqiq etilgan. Balki yuqorida ko'rsatilgan adabiyotlar misolida yo'l-yo'lakay qisqa tarzda tadqiq etilgan. Shu boisdan Shayxontohur tumani toponimlarining maxsus tarzda ilmiy o'rganish muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Малицкий М.Г. Ташкентские махалля и мавзе “Туркистанские друзья” Ученики и почитатели. Т. 1927 стр 108-121
2. Миракмалов М.Т. Халқ географик терминлари. Монография. –Т.: “Фан ва технология”, 2009.-175-б.
3. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. -М.: «Мысль», 1974.-С. 231.
4. Мухаммаджанов А. Тошкентнинг Қадимги номлари. “Фан ва турмуш”. 1982 №12 7-бет
5. Mirakmalov M.T. O‘zbek toponimlarining tabiiy geografik xususiyatlari va geografik lingvistika. ABD. Toshkent. O‘zMU, 2021
6. Птоломей Клавдий Руководство по географии. Москва Мысл 1965
7. Қораев С. Географик номлар маъноси. -Т.: “Ўзбекистон”,1978. 203-б
8. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари.-Т.: “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi”, 2005.
9. Қодирова Ш.М. Тошкент микропонимиясининг этимологик характеристикаси. “Ўзбек тили ва адабиёти” Т. 1969. №3 53-59 бб
10. Қодирова Ш.М. Микропонимы Ташкента АКД (Институт языка литературы имени А.С. Пушкина) Т. 1970.
11. Qorayev S. Toponimika. -Т.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006.
12. Рамазанова Н.М. “О словаре топонимов Ташкентский области”. Сборник научных трудов Ташкентского Государственного Университета. Т. 1980 № 629 стр 90-93
13. Шаниёзов К.Ш. Об историческим топониме Ташкента Общественные науки Узбекистана. Т. 1982 №7 стр 34-40